

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

3^R CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

LA GLÒRIA DEL CIRC
CURSES DE CARROS I COMPETICIONS CIRCENSES

IN MEMORIAM XAVIER DUPRÉ I RAVENTÓS

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

3^R CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

LA GLÒRIA DEL CIRC
CURSES DE CARROS I COMPETICIONS CIRCENSES
IN MEMORIAM XAVIER DUPRÉ I RAVENTÓS

TARRAGONA, 16-19 DE NOVEMBRE DE 2016

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2017

Comitè científic

Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d'Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari) – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Joan Josep Marca – Fundació Privada Mútua Catalana
Ramón Marrugat Cuyàs – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Francesc Roig i Queralt – Fundació Privada Mútua Catalana
Joaquín Ruiz de Arbulo – Universitat Rovira i Virgili
Xavier Llovera Massana – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Tots els articles d'aquestes Actes han estat sotmesos a un procés d'avaluació per parells cecs (peer review)

© de l'edició, Fundació Privada Mútua Catalana
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: Novembre de 2017
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Departament de Disseny Gràfic i Imatge Corporativa de l'Ajuntament de Tarragona
Imatge de la coberta: Digivisión
Dipòsit Legal: T-1312-2017
ISBN: 978-84-697-6930-0

ÍNDIX

Presentació.....	9
<i>Ludi circenses</i> en <i>Hispania</i> : tipologies monumentales y testimonios iconográficos. TRINIDAD NOGALES.....	11
Aspectos sociológicos de los <i>ludi</i> circenses durante la Antigüedad Tardía. JUAN ANTONIO JIMÉNEZ SÁNCHEZ.....	27
<i>Editis circensibus</i> : el circo como espacio del evergetismo cívico de las elites hispanas. JAVIER ANDREU PINTADO.....	37
Representacions de mim als circs: fonts literàries, documentals i iconogràfiques. VÍCTOR GONZÁLEZ GALERA.....	43
<i>Magia et circenses</i> (o por qué el auriga tiene miedo). CELIA SÁNCHEZ NATALÍAS.....	49
Animales exóticos en el circo. La representación de <i>venationes</i> en terracota. M. ENGRACIA MUÑOZ SANTOS.....	55
Caballos para el circo: acerca de su transporte en época romana. PATRICIA TERRADO, ADA LASHERAS.....	61
El mosaico del circo de Bell Lloc del Pla, Girona. Una interpretación global. DAVID VIVÓ CODINA, LLUIS PALAHÍ GRIMAL, MARC LAMUÀ ESTANYOL.....	67
La representación del circo en el mosaico de Noheda. MIGUEL ÁNGEL VALERO TÉVAR.....	75
El Circo Máximo en las monedas y medallones romanos (s. II-III dC.). MARTA CAMPO ...	83
Un contornat amb iconografia circense procedent de Can Solà del Racó (Matadepera, Vallès Occidental). PERE CANELA CAFARO, JOAQUIM FOLCH SOLER, LOURDES MORET PUJOL.....	89
Los <i>ludi circenses</i> de <i>Calagurris</i> a través de las cerámicas de Gayo Valerio Verdulo. JOSÉ LUÍS CINCA MARTÍNEZ.....	95
Un molde cerámico con escena de <i>ludi circenses</i> hallado en el barrio del foro romano de <i>Carthago Nova</i> . JAIME VIZCAÍNO SÁNCHEZ, JOSÉ MIGUEL NOGUERA CELDRÁN, MARÍA JOSÉ MADRID BALANZA.....	101
<i>Unam diem in circo</i> . Iconografía circense en la <i>Colonia Iulia Ilici Augusta</i> . ANA M. RONDA FEMENIA, MERCEDES TENDERO PORRAS.....	107
<i>Omnium agitatorum eminentissimus</i> . L'iconografia dell'auriga vittorioso su una matrice da Agrigento. VALENTINA CAMINNECI.....	113
Relazione preliminare sulle nuove acquisizioni sul Circo Massimo: indagini archeologiche 2009-2016. MARIALETIZIA BUONFIGLIO.....	119
La decorazione architettonica e scultorea dell'arco di Tito al Circo Massimo. STEFANIA PERGOLA, ANDREA COLETTA.....	127
The Circus Maximus: Actual results after the last surveys, using advanced instruments and technologies. DOMENICA DININNO.....	137
Edificios de espectáculos en <i>Calagurris</i> (Calahorra, La Rioja): el circo. JOSÉ LUÍS CINCA MARTÍNEZ.....	147

Nuevas aportaciones al conocimiento del circo romano de Sagunto y su entorno monumental. JOSÉ MANUEL MELCHOR MONSERRAT, JOSEP BENEDITO NÚEZ, JUAN JOSÉ FERRER MAESTRO, FRANCISCO GARCÍA GARCÍA, FERNANDO FCO. BUCHÓN MORAGUES.	155
Vidas paralelas: los circos de <i>Saguntum</i> y <i>Valentia</i> . Nuevos datos sobre su disposición en la trama urbana. MIRELLA MACHANCOSES LÓPEZ, JOSÉ LUIS JIMÉNEZ SALVADOR	161
El circo romano de <i>Segobriga</i> (Saelices, Cuenca). Carreras sobre las lápidas. ROSARIO CEBRIÁN, IGNACIO HORTELANO, JOAQUIN RUIZ DE ARBULO	167
¿Existió un circo romano en la antigua <i>Consabura</i> (Consuegra, Toledo)? JUAN F. PALENCIA GARCÍA, FRANCISCO J. GILES PACHECO.	175
El circo de la <i>Colonia Augusta Firma Astigi</i> (Écija, Sevilla). INMACULADA CARRASCO GÓMEZ, ALEJANDRO JIMÉNEZ HERNÁNDEZ.	183
Acerca de un circo romano en <i>Carteia</i> (San Roque, Cádiz). MANUEL JAÉN CANDÓN, ALEJANDRO JIMÉNEZ HERNÁNDEZ, JOSÉ PEÑA RUANO, TERESA TEIXIDÓ ULLOD, INMACULADA CARRASCO GÓMEZ.	191
El urbanismo romano en torno al circo de <i>Augusta Emerita</i> . M. VICTORIA ROSIQUE RODRÍGUEZ, PEDRO MATEOS CRUZ, OLIVA RODRÍGUEZ GUTIÉRREZ	199
Arquitectura auxiliar y periférica del circo romano de Mérida. FRANCISCO JAVIER HERAS MORA	205
O circo romano de Miróbriga, Santiago do Cacém, Portugal. RUI FRAGOSO	213
El circ, un edifici d'espectacles com a element vertebrador de l'urbanisme de Tàrraco: 35 anys de recerques. M. TERESA MIRÓ	219
El circ de Tàrraco i l'arqueologia de la Il·lustració (1762-1813). JAUME MASSÓ CARBALLIDO	231
Xavier Dupré, impulsor de la investigació y la recuperació urbana del circo de Tàrraco. XAVIER AQUILUÉ	241
Materials i tècniques constructives emprades en l'edificació del circ de Tàrraco. MOISÉS DÍAZ, LLUÍS PIÑOL, IMMA TEIXELL	251
El circ de Tàrraco durant el període tardoantic: l'amortització dels accessos a la <i>summa cavea</i> . MOISÉS DÍAZ, LLUÍS PIÑOL, IMMA TEIXELL	261
Resultats preliminars de les excavacions a la graderia del circ, carrer Ferrers 23-27 (any 2016). JOSEP FRANCESC ROIG, JOAN MENCHON, IMMA TEIXELL	267
Caballos en el circo de <i>Tarraco</i> . Una reflexió arquitectónica y arqueozoológica. LÍDIA COLOMINAS, JOAQUIN RUIZ DE ARBULO	277
La inscripción monumental del circo de <i>Tarraco</i> : primera hipótesis reconstructiva. DIANA GOROSTIDI PI, JULIO CÉSAR RUIZ RODRÍGUEZ	285
Una <i>figlina</i> al subsòl del circ de Tàrraco: producció ceràmica intramurs de la ciutat en època julioclàudia. PERE GEBELLÍ BORRÀS	293
<i>Certamina</i> en el circo de <i>Tarraco</i> como espectáculos provinciales. JESÚS CARRUESCO, JOAQUÍN RUIZ DE ARBULO.	301
Estratègies didàctiques per al coneixement del circ de Tàrraco. NÚRIA MONTARDIT BOFARULL, MARTA PANEDÈS MANRESA, NÚRIA ROIG FONT, JORDI TORTOSA GIMÉNEZ, MONTSE VESES FERRER.	307
Resums	313

EL CIRC DE TÀRRACO DURANT EL PERÍODE TARDOANTIC: L'AMORTITZACIÓ DELS ACCESSOS A LA *SUMMA CAVEA*

Moisés Díaz, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica-CODEX*
Lluís Piñol, *Ajuntament de Tarragona*
Imma Teixell, *Institut Català d'Arqueologia Clàssica*

INTRODUCCIÓ

A partir del segle V comença la transformació de l'acròpolis de la ciutat, amb l'entrada en col·lapse dels grans monuments públics, i s'endega un procés d'espoli i desmantellament de les estructures altimperialis que canviaran radicalment la fesomia de la Part Alta.

Si ens centrem en el circ, aquestes evidències es fan paleses en l'amortització dels canals de desguàs procedents de la plaça de representació, la xarxa de clavegueres que quedaran obliterades per capes de sediments, fruit de l'abandonament en les tasques de neteja i manteniment. A més, tant les restes constructives de la graderia com la pròpia arena són objecte d'espolis que, cap a mitjans-finals del segle V, semblen aturar-se per donar pas a la reocupació amb espais d'hàbitat de l'antic espai del circ romà, reaprofitant les antigues voltes i estructures, així com la pròpia superfície de la pista.

Les dades arqueològiques indiquen que aquest procés no devia ser sincrònic ni genèric, i que algunes parts del monument podrien haver tingut una evolució diferent, o inclús que s'hagués mantingut el seu ús, com sembla indicar la carta que el rei Sisebut va enviar, en el segle VII, al bisbe metropolità de Tarragona per recriminar-li la seva afició als espectacles amb animals.

1. L'ESPOLI I DESMANTELLAMENT DE L'EDIFICI DEL CIRC

Les dades arqueològiques indiquen, com hem apuntat en l'apartat introductori, que el complex arquitectònic i representatiu de la Part Alta entrà en col·lapse en el segle V. En tenim una bona evidència en el procés de rebliment i anul·lació de les clavegueres procedents de la plaça de representació. Així, les estructures de desguàs documentades a l'alçada de l'actual núm. 12 del carrer del Trinquet Vell i al núm. 16 del mateix carrer (fig. 1), i l'estudi dels materials dels seus rebliments ens confirmen una cronologia de finals del segle V (MACIAS 1999; DÍAZ

i TEIXELL en premsa), fenomen que cal relacionar amb el procés d'espoli i amb l'inici de la reocupació de l'edifici d'espectacles.

Una altra evidència d'aquest procés és l'extracció de la majoria dels blocs de pedra Mèdol de la grada i també del podi, disposats sobre l'esquelet d'*opus caementicium*, i dels quals en queden ben poques evidències *in situ*. Però no només les restes arquitectòniques de la graderia foren sotmeses a espoli, també l'arena presenta nombrosos retalls, buidatges i forats relacionats amb aquest procés, de vegades per tal d'accedir al material arquitectònic. N'és un exemple l'espoli de les lloses que cobrien la claveguera documentada davant la volta del núm. 16 del Trinquet Vell, o l'extracció del sediment de sorra argilosa o del nivell de piconat inferior, és a dir, de l'arena de la pista i llur preparació. En tenim exemples a les zones situades davant del podi al sector de la plaça dels Sedassos i del carrer del Trinquet Vell, però també es coneixen a la zona del passadís on es troba la *porta triumphalis*, sota les estructures de la grada.

Evidentment, la manca d'un registre inherent a les estructures negatives, com són les accions de retalls i espolis, no permeten establir una datació acurada, a diferència del procés de rebliment de la xarxa de clavegueram, però en aquest cas tenim com a *terminus ante quem* les dades crono-estratigràfiques derivades de la urbanització i reocupació d'aquest espai, que descrivim a continuació.

2. LA REOCUPACIÓ DE L'ARENA I DE LES ESTRUCTURES DEL CIRC DURANT EL PERÍODE VISIGÒTIC: LA GRADA SEPTENTRIONAL I EL SECTOR DE LA CAPÇALERA

Aquestes accions de desmantellament i espoli van ser precedides, a partir del darrer quart del segle V, per accions de regularització i horitzontalització novament de la superfície de l'arena del circ, com a plataforma de circulació i sobre la que s'aixequen edificacions que aprofitaran el mur del podi com a

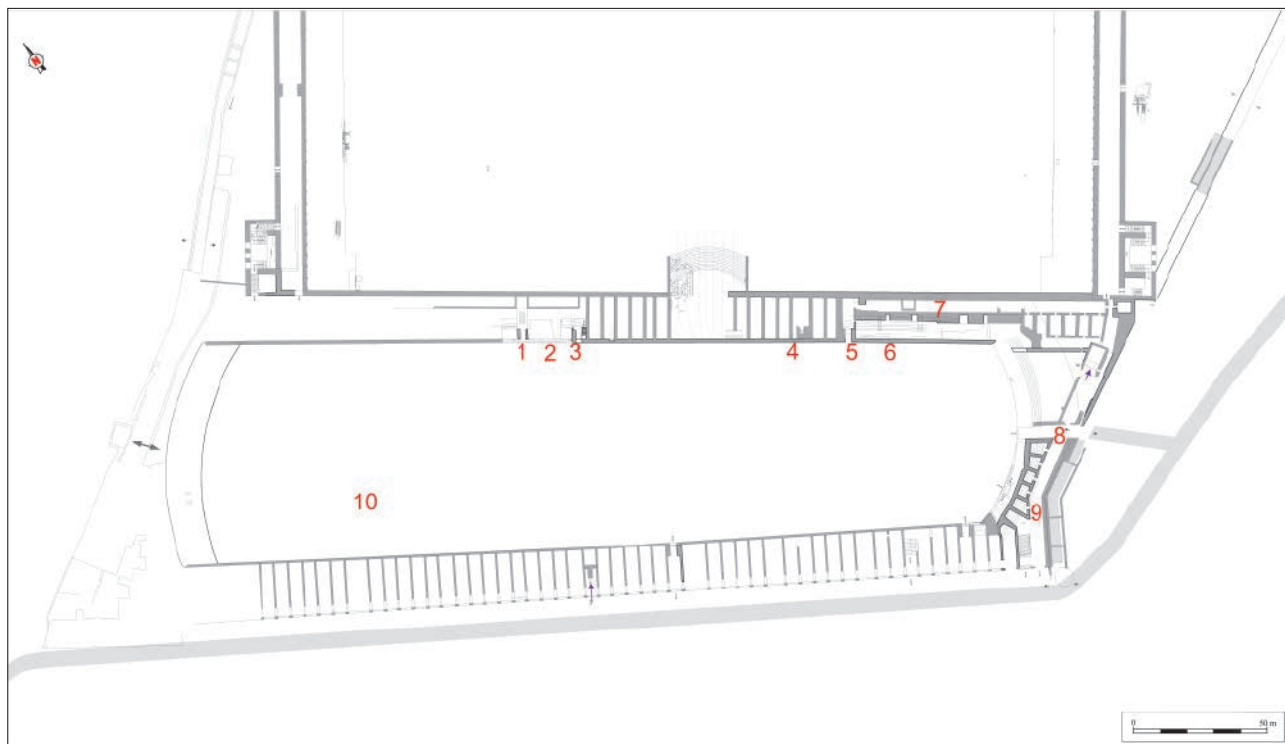

Figura 1. Planta general de les restes conservades del circ en base a la *Planimetria Arqueològica de Tàrraco* (MACIAS *et al.* 2007), amb indicació de les intervencions mencionades: 1- Sedassos, 16; 2- plaça dels Sedassos; 3- Sedassos, 24; 4- Trinquet Vell, 12; 5- Trinquet Vell, 16; 6- carrer del Trinquet Vell; 7- carrer de l'Enrajolat; 8- *Porta triumphalis*; 9- Voltes de Sant Ermenegild; 10- plaça de la Font.

tancament posterior. Així, davant les portes d'accés a les escales de la grada nord es dona continuïtat amb murs, alhora que s'estrenyen les portes, que ara connectaran amb espais domèstics.

2.1. EL SECTOR DE LA PLAÇA DELS SEDASSOS

Les transformacions a l'interior de les voltes-escala van suposar el desmuntatge d'aquestes estructures que permetien accedir a la grada, alhora que en el cas de la volta del núm. 16 pateix un rebaix per tal de regularitzar la cota d'ús, desmantellant així les rampes laterals que menaven a l'inici de l'escala. A més, les portes es fan més estretes, i per tal d'ampliar la zona aixoplugada, l'espai originalment obert que permetia accedir per l'escala a la *summa cavea*, es cobreix afegint pedaços, nous trams de volta amb arcs que reutilitzen materials reciclats del propi circ (fig. 2). A més, es dota de continuïtat arquitectònica a les voltes reocupades, tot afegint murs que tanquen perpendicularment amb el podi, el qual es transforma en un mur de tancament de les construccions que ara ocupen l'espai de l'arena, prèviament regularitzada. També les zones on trobem els massissos d'*opus caementicium* formant la

ima cavea estan, a més d'espoliats, trencats i rebaijats per tal d'establir una superfície més o menys regular, apta per a la seva ocupació a nivell d'un "primer pis"¹.

Però els treballs d'excavació en aquests punts van donar encara més resultats en relació a aquest període. Es van arribar a documentar reformes en forma de recreixements-reparacions dels nivells d'ús i circulació de l'interior de les voltes, i també de l'espai de l'arena situat davant del podi datades al llarg dels segles VI i VII. A l'interior de la volta que contenia l'escala d'accés a la *ima cavea*, la del núm. 24, les restes confirmen l'ús com a espai domèstic, amb espais de magatzem de gra com ara una sitja excavada al subsòl, llars de foc o cuines, i el condicionament i compartimentació interna de l'espai amb murs que reaprofiten carreus del circ (PELLEJÀ 2005, VILALTA 2005).

2.2. EL SECTOR DEL CARRER DEL TRINQUET VELL

En les intervencions realitzades en aquest sector hem detectat un comportament anàleg al de Sedassos. En el cas de la volta del núm. 16 del carrer

1. No obstant, tampoc podem establir una datació absoluta sobre aquest fenomen, pel mateix motiu que abans hem explicat: es tracta d'accions que no deixen un registre arqueològic susceptible d'atorgar una cronologia.

Figura 2. Excavació de la volta de Sedassos, 16. Nivell de pavimentació datat a finals del segle VI. Es pot observar al fons la reducció de l'accés a la volta i dos elements arquitectònics altimperials reutilitzats situats a la dreta del passadís d'entrada: el que sembla un capitell buidat per l'interior i la part superior d'un pedestal altimperial tallat. A la fotografia de la dreta, detall amb l'estretament de la porta en primer terme, i en segon terme el nucli de l'escala i les rampes laterals desmuntades fins a la cota ara visible (Arxiu Ll. Piñol).

Trinquet Vell, la transformació tardana és molt més visible. S'observa un rebaix general de les rampes laterals d'accés al replà, unificant la cota de circulació amb la de l'arena. A més, també es produeix un estretament de la porta oberta al podi, l'adosament de construccions al mur del podi aixecades sobre l'antiga arena, i la utilització de la *summa cavea*, desballestada i regularitzada, com a plataforma a cota de primer pis.

La transformació i subdivisió en dos pisos d'algunes de les voltes del circ i el cobriment dels espais que quedaven a cel obert en època altimperial es veu perfectament representada en el conjunt d'estructures arquitectòniques tardanes preservades a l'interior d'aquesta volta. Efectivament, aquesta es

subdividí en dos pisos en un moment indeterminat d'època tardana²: el pis inferior serà accessible, com ja hem dit, des de l'arena reutilitzant l'antiga porta circense oberta al podi, que fou escanyada en aquesta època; mentre que l'ingrés al pis superior probablement s'efectuaria des del pis inferior mitjançant una escala interior.

L'embigat del nou pis recolzava principalment sobre els murs occidental, septentrional i oriental de la volta, però també sobre una petita volta de canó feta *ex professo* al corredor occidental de la volta romana i sobre el massís d'*opus caementicium* que servia de fonamentació de l'escalinata central. Els carreus que revestien el citat massís havien estat prèviament extrets³, i després reutilitzats en la cons-

2. Els materials ens situen en la primera meitat del segle V, però són tan pocs i la majoria amb una cronologia tan àmplia, que no són suficients ni prou significatius per establir una cronologia segura de la transformació tardana de la volta.

3. Excepte els carreus que fonamentaven la nova construcció i el nou mur meridional de tancament de la volta.

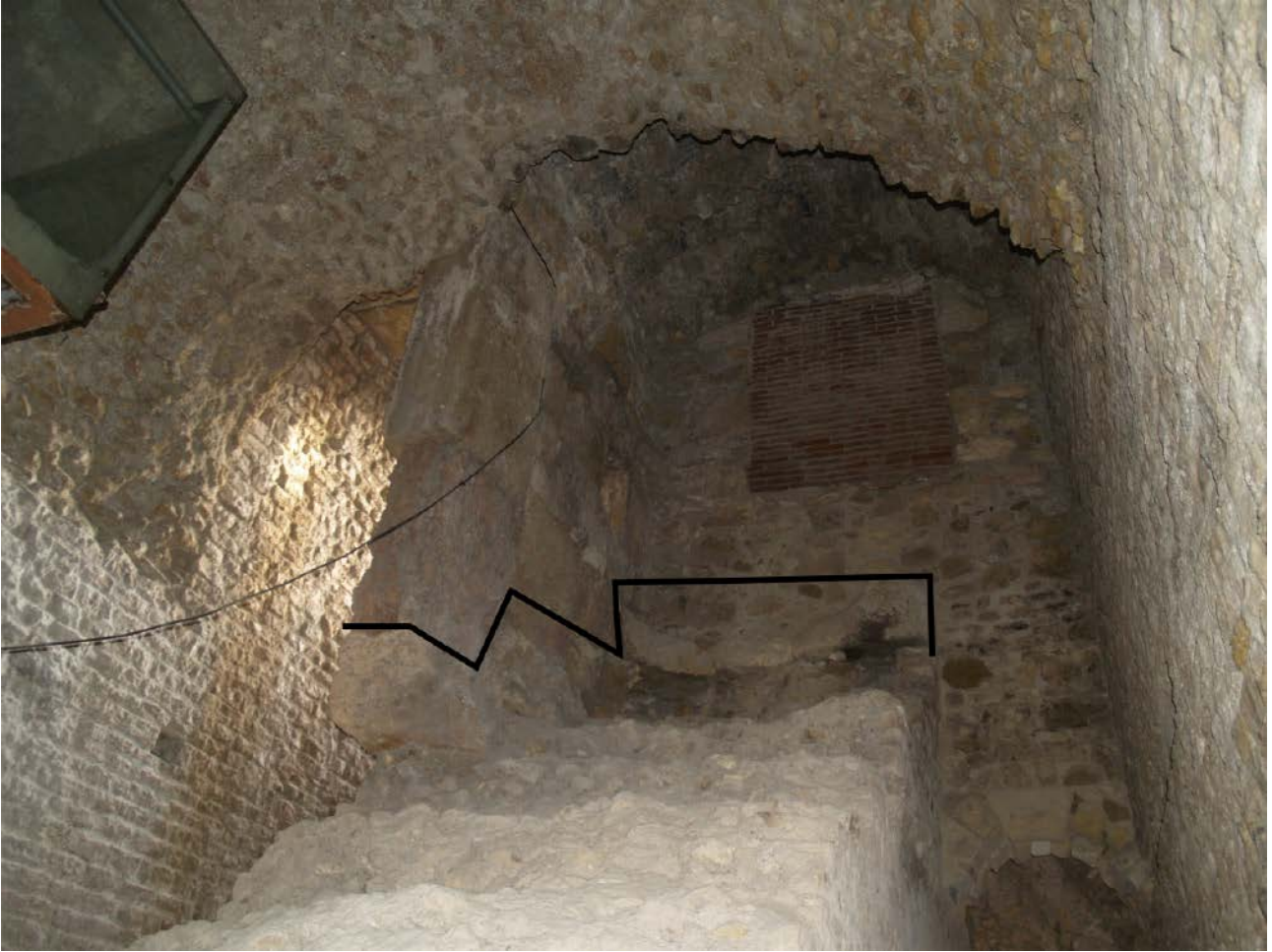

Figura 3. Excavació a l'interior de la volta del Trinquet Vell, 16. A l'esquerra mur tardà aixecat a partir del desmantellament de l'escalinata central d'accés a la *summa cavea*. S'han assenyalat amb una línia negra els carreus trobats *in situ*, que formen part d'aquest mur i del mur de tancament meridional de la volta en època tardana. L'espai resultat d'aquesta operació fou cobert amb una volta feta amb encanyissat. Observi's a sota de la foto, a la dreta, el que queda de la volta de canó del passadís occidental que sustentava el pis superior en que es divideix la volta en època tardana (Arxiu Ll. Piñol).

trucció d'un nou mur que serví de fonamentació de les noves cobertes de l'espai, que en època altimperial quedava a l'aire lliure (fig. 3).

Així doncs, mentre que l'estret espai entre el nou mur tardà de carreus i el mur de tancament oriental de la volta romana es va cobrir mitjançant una sèrie de carreus disposats transversalment (fig. 4), l'espai més ample, situat entre el nou mur tardà de carreus i el mur occidental de la volta, es cobrí mitjançant una volta d'encanyissat (fig. 3).

Pel que respecta a les estructures adossades des de l'arena, hem de remarcar el manteniment de la cota original d'aquesta com a nivell de circulació, i la presència d'un edifici que, si bé no es pot valorar per l'escassetat del tram documentat, hauria de ser significatiu. S'ha documentat una porta oberta en el mur que tanca perpendicularment amb el podi, caracteritzada per tenir muntants i lllindar de pedra picada, dins d'un mur obrat en morter tipus *opus*

caementicium, i relacionat amb una acció d'enlluït de les parets de la que queda una mostra en forma de morter rosat similar a l'*opus signinum* en trams del podi, així com paviments de morters groguencs rematant la superfície de l'antiga arena (fig. 5).

2.3. EL SECTOR DE LA CAPÇALERA

També a la capçalera oriental hi hem documentat evidències de reocupació durant el segle V. D'una banda, els treballs efectuats a les voltes de Sant Ermenegild permeteren documentar nivells d'ús de tipus domèstic a les anomenades voltes A i K a finals d'aquesta centúria o ja durant el segle V (MACIAS 1999). A més, els últims treballs al sector de la *porta triumphalis* (DÍAZ i TEIXELL en premsa) també van treure a la llum retalls d'espoli que en el segle V són regularitzats, en el marc d'aquest procés de condicionament i reocupació de tipus domèstic que hem vist.

Figura 4. Detall interior de la volta del Trinquet Vell, 16. Coberta feta amb carreus disposats transversalment del passadís esquerra de la volta, resultant de la construcció del mur tardà fet amb els carreus reutilitzats de l'escalinata central d'accés a la *summa cavea* (Arxiu Ll. Piñol)

3. CONCLUSIONS PRELIMINARS

Les evidències semblen mostrar l'inici d'un primer procés d'espoliació de les estructures circenses a partir de mitjans-finals del segle V, que es perllongarà fins a finals del segle VI, pel que es desprèn dels nivells arqueològics excavats a la plaça dels Sedassos. Aquest procés sembla que s'aturà a finals d'aquesta centúria, moment en què es documenta la reocupació i reutilització d'algunes de les voltes com a espais d'habitatge, que serviren originalment de caixes d'escalés d'accés a la graderia septentrional del circ.

Els espais de volta, que originàriament eren a cel obert, seran coberts mitjançant la construcció d'un conjunt de nous murs que delimitaran nous espais d'ocupació. A més, com s'ha vist a la volta del núm. 16 del carrer Triquet Vell, aquest nous espais es subdividiran internament en dos pisos d'ús i s'aixecaran nous murs interns reutilitzant els materials circenses més propers.

BIBLIOGRAFIA

- BRAVO, P.; POCIÑA, C. A. (2010). *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça de la Font, número 39 (Tarragona, Tarragonès)*, memòria mecanografiada, Tarragona.
- DÍAZ, M. (2016). *Memoria de la intervenció arqueològica al local del número 1 del carrer Portalet*

Figura 5. Detall de les construccions documentades al carrer del Trinquet Vell. A l'esquerra el mur de morter de calç amb la porta de pedra picada que tanca amb el podi del circ. A la dreta restes del mur i paviment de l'habitació construïda davant la porta del podi que donava accés a la volta del Trinquet Vell, 16 (Arxiu Codex).

- de Tarragona (Tarragona, Tarragonès)*, memòria mecanografiada, Tarragona.
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (1999). *Memòria dels treballs arqueològics desenvolupats a la plaça dels Sedassos, Tarragona*, memòria mecanografiada, Tarragona.
- DÍAZ, M.; TEIXELL, I. (en premsa). “Noves dades del circ romà de Tàrraco: les darreres excavacions al carrer Trinquet Vell i a l'àrea de la porta triomfal”, *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*, Barcelona.
- DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; PALANQUES, M. L.; VERDUCHI, P. A. (1988). *El circ romà de Tarragona, 1. Les voltes de Sant Ermenegild*, Barcelona.
- MACIAS, J. M. (1999). *La ceràmica tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (dir.) (2007). *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*, Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya, 2; Treballs d'Arqueologia Urbana, 1; Documenta, 5, Tarragona.
- PELLEJÀ, R. (2005). *Memòria dels treballs arqueològics a la plaça dels Sedassos número 24 de Tarragona. Tarragonès*, memòria mecanografiada, Tarragona.
- PIÑOL, L. (2000a). “El circ romà de Tarragona. Qüestions arquitectòniques i de funcionament”, *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona, p. 53-60.
- PIÑOL, L. (2000b). “Plaça Sedassos, 16-20”, *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 275-283.
- PIÑOL, L. (2000c). “Voltes del Pretori (C/ Enrajolat i Casa dels Militars)”, *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona, p. 89-107.
- VILA, J.; TEIXELL, I.; BRULL, C. (2015). “Noves dades sobre el circ romà de Tarragona. Intervenció arqueològica al carrer de l'Enrajolat”, *Tribuna d'Arqueologia 2012-2013*, Barcelona, p. 69-85.
- VILALTA, E. (2005). *Memòria de l'excavació arqueològica al núm. 24 de la plaça dels Sedassos de Tarragona (Tarragonès)*, memòria mecanografiada, Tarragona.
- VILALTA, E. (2005). *Memòria dels treballs arqueològics a la plaça dels Sedassos de Tarragona (Tarragonès)*, memòria mecanografiada, Tarragona.